

ORTA TƏBƏQƏNİN FORMALAŞMASI AMİLLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Daxil olub: 2 may 2025-ci il

Qəbul olunub: 23 may 2025-ci il

Received: 2 may 2025

Accepted: 23 May 2025

Nazim Məmmədov

elmi işçi, İAETİ, UNEC

nazim_mammadov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-9223-2754>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.13.1049>

Xülasə

Məqalədə orta təbəqənin formalaşması şərtlərinin öyrənilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Orta təbəqənin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar, formalaşma amilləri və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Bu təbəqənin nümayəndələri məşğulluğun artırılması, yeni biznes sahələrinin yaradılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, yeni resursların səfərbər edilməsi üçün cəlbəedici mühitin yaradılması və uzunmüddətli perspektivdə davamlı və mütənasib iqtisadi inkişafın təmin edilməsi kimi mühüm məsələlərin həllində hərəkətverici qüvvədir. Məqalədə orta təbəqənin formalaşmasına təsir edən amillərin məzmunu açıqlanır və təhlil edilir və onların təsir səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Məqalə elmi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə: orta təbəqənin formalaşması amilləri və əhəmiyyəti təhlil edilmiş, ən müasir yanaşmalar və yenilikçi əsas istiqamətlər göstərilmişdir. Məhdudiyyətlər: bir sıra hallarda məlumatlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və daha müfəssəl və etibarlı məlumatların əldə edilməsi zəruriyyəti. Praktiki əhəmiyyət: məqalə Azərbaycan hökumətinin orta təbəqənin formalaşması və davamlı inkişafa təsirləri ilə bağlı siyasətinə töhfə verməklə yanaşı, yerli və xarici elmi tədqiqatçılar üçün də əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Məqalənin elmi yeniliyi və orijinallığı: orta təbəqənin formalaşmasına təsir edən amillərə və davamlı inkişafdakı əhəmiyyətinə fərqli bir yanaşma tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Orijinallıq isə tədqiqat zamanı yeni ideya və fikirlərdən istifadə olunmasıdır.

Açar sözlər: *orta təbəqə, məşğulluq, davamlı inkişaf.*

FACTORS OF FORMATION OF THE MIDDLE CLASS AND ITS SIGNIFICANCE

Nazim Mammadov

scientific researcher, SRIES, UNEC

Abstract

The article substantiates the need to study the conditions for the formation of the middle class. Various approaches to assessing the middle class, the factors of formation and its significance are considered. Representatives of this class are the driving force in addressing important issues such as increasing employment, creating new business areas, improving infrastructure, creating an attractive environment for mobilizing new resources, and ensuring sustainable and proportionate economic development over the long term. The article reveals and analyzes the content of the factors influencing the formation of the middle class and determines the levels of their impact.

The article is based on research methods such as scientific systematic analysis and logical generalization. As a result of the work, the factors of the formation of the middle class and its significance were analyzed, the most modern approaches and the main innovative directions were identified. Limitations: limited access to information in some cases and the need to obtain more detailed and reliable information. Practical significance: the article can be considered important for domestic and foreign scientific researchers, as well as contributing to the policy of the Government of Azerbaijan on the formation of the middle class and its relationship to sustainable development. Scientific novelty and originality of the article: a different approach to the factors influencing the formation of the middle class and its importance in sustainable development. The originality lies in the fact that new ideas and thoughts were also presented in the study.

Keywords: *middle class, employment, sustainable development.*

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА И ЕГО ЗНАЧИМОСТЬ

Назим Маммадов
научный сотрудник, НИИЭИ, UNEC

Резюме

В статье обосновывается необходимость изучения условий формирования среднего класса. Рассматриваются различные подходы к оценке среднего класса, факторы формирования и его значимости. Представители этого класса являются движущей силой в решении важных вопросов, таких как увеличение занятости, создание новых сфер бизнеса, улучшение инфраструктуры, создание привлекательной среды для мобилизации новых ресурсов и обеспечение устойчивого и пропорционального экономического развития на долгосрочный

период. В статье раскрыто и проанализировано содержание факторов, влияющих на формирование среднего класса и определены уровни их воздействия. Статья написана на основе таких методов исследования, как научный системный анализ, логическое обобщение. Как результат работы были проанализированы факторы формирования среднего класса и его содержание, обозначены наиболее современные подходы и основные инновационные направления. Ограничения: ограниченный доступ к информации в некоторых случаях и необходимость получения более подробной и достоверной информации. Практическая значимость: статью можно считать важной для отечественных и зарубежных научных исследователей, а также вносящей вклад в политику правительства Азербайджана по вопросам факторов формирования среднего класса и его связи с устойчивым развитием. Научная новизна и оригинальность статьи: иной подход к факторам влияющие на вопросы формирование среднего класса и его значения в устойчивом развитии. Оригинальность же заключается в том, что в исследовании были представлены также новые идеи и мысли.

Ключевые слова: *средний класс, занятость, устойчивое развитие.*

Giriş

Orta təbəqənin əhəmiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi reallığının demək olar ki, bütün aspektlərinə aiddir. Siyasi sahədə orta təbəqə ictimai-siyasi sabitliyin təminatçısı kimi çıxış edir ki, bu da orta təbəqənin nümayəndələrinin hüquqi təhlükəsizlik, iqtisadi və sosial müstəqillik istəyi ilə bağlıdır. Orta təbəqə müasirləşmə proseslərinin bələdçisidir, təkcə obyekt deyil, həm də siyasətin kifayət qədər nüfuzlu subyektidir, çünki onun nümayəndələri öz məqsədlərini aydın şəkildə başa düşürlər və öz maraqlarını ifadə edən siyasi institutlar vasitəsilə siyasi sahədə öz dəyər və iddialarını təmsil edə bilirlər [3].

Sosial-iqtisadi sahədə orta təbəqə maddi nemətlər istehsalçısıdır, əhalinin məşğulluğunu təmin edir və yeniliklərin bələdçisi kimi çıxış edir, çünki əsas tərkibini iqtisadiyyatı yüksəkixtisaslı kadrlarla təmin edən sahibkarlar təşkil edir. Orta təbəqəyə iqtisadi donor kimi baxılır - o, əsas vergi ödəyicisi, eləcə də ölkə daxilində istehsal olunan mal və xidmətlərin istehlakçısıdır. Bir ölkənin iqtisadiyyatı mahiyyətə orta təbəqənin nə qədər dəqiq müəyyən edilmiş və çoxsaylı olmasından asılıdır. Orta təbəqə ölkənin sabit inkişafının həyata keçirilə biləcəyi təməl kimi çıxış edir.

Orta təbəqənin həyata keçirdiyi funksiyalar, bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir [3].

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, son onillikdə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin dərinliyi və dinamikası əsasən orta təbəqənin mövqeyindən, sayından və imkanlarından asılıdır. Sosial sabitlik, harmoniya və davamlı inkişaf, fərdi azadlıq, iqtisadi müstəqillik və layiqli mövcudluq ideyaları ilə bağlı olan qərb cəmiyyətlərinin orta təbəqəsi müasir cəmiyyətlərin əksəriyyətinin gətirdiyi sosial inkişaf modelinin əsas nöqtəsi hesab olunur [8].

Məsələn, postsovet məkanında orta təbəqənin formalaşması ilk növbədə 1990-cı illərin əvvəllərində liberal islahatlar konsepsiyası çərçivəsində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirildi. Bununla belə, demokratik islahatların aparıldığı bir çox ölkələrdə islahatların sosial nəticəsi zəngin orta təbəqənin formalaşması deyil, ölkədə əvvəllər mövcud olan orta qatların aşınması və cəmiyyətin kəskin qütbləşməsi oldu [7].

İndilərdə orta təbəqəyə “tələbat” xüsusilə böyükdür, çünki məhz bu təbəqə, prinsipə, ölkədə bazar dəyişikliyinə və sivil bazarın inkişafının mühərrikinə çevrilə bilər. Əslində orta təbəqənin özünə deyil, yerinə yetirə biləcəyi funksiyalara böyük tələbat var.

Funksiyalar və formalaşma amilləri

Qərb versiyasında orta təbəqənin əsas funksiyaları bunlardır:

- orta təbəqəni yeni iddiaçılarla artırmaq hesabına cəmiyyətin sosial qruplar arasında şaxələndirilməsi;
- artan iqtisadi hərəkətililiyin yüksək səviyyəsinə görə cəmiyyətin sabitləşməsi;
- elmi və təhsil potensialının səmərəli təkrar bərpası.

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi orta təbəqəni milli mədəniyyətin daşıyıcısına və ictimai maraqların ifadəçisinə çevirir. Bu baxımdan, orta təbəqənin formalaşması hazırda demokratik islahat proseslərində iştirak edən ölkələr üçün ən aktual problemlərdən biri kimi görünür [6].

Orta təbəqə, say çoxluğu şərti ilə, müasir şəraitdə iqtisadi maraqlar sisteminin optimallaşdırılması və onların uyğunlaşdırılmasında amil ola bilər. İqtisadi inkişaf tempinin yüksəldilməsi və ÜDM-in davamlı artımı vəzifələri onların həllini təmin edən əlavə amillərin axtarışını və aktivləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan,

müxtəlif dövrlərin alimlərinin fikrincə, sosial-iqtisadi sistemin, onun quruluşunun, iqtisadi maraqlarının və cəmiyyətdəki funksiyalarının davamlı inkişafında amil kimi çıxış edən orta təbəqənin fəaliyyətinin ətraflı təhlilinə ehtiyac var. Bundan əlavə, ölkədə kütləvi orta təbəqənin formalaşması üçün bir sıra dövlət siyasəti tədbirlərinin işlənilib hazırlanması problemini həll etmək üçün onun uğurlu fəaliyyət göstərməsi şərtlərini və inkişaf meyillərini öyrənmək lazımdır [6].

Orta təbəqə nəzəriyyəsinin formalaşması tarixi onun sosial-iqtisadi sistemin sabitləşməsi prosesində xüsusi rolunu təsdiqləyir. Bu rol orta təbəqənin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi iqtisadi, sosial-mədəni, sosial-siyasi, sosial-psixoloji və digər funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunların arasında ən əsas olan orta təbəqənin iqtisadi funksiyalarıdır.

Müxtəlif elmi məktəblərin alimləri tərəfindən orta təbəqə probleminin öyrənilməsinin nəticələrinin təhlili və orta təbəqənin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri əsasında cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi aşağıdakı ən vacib iqtisadi funksiyaları qeyd edə bilərik:

- *Reproduktiv funksiya.* Orta təbəqə yüksək keyfiyyətli insan kapitalının və buna görə də, ölkənin elmi-texniki potensialının kütləvi şəkildə təkrar istehsalının subyektidir. Hazırda o, informasiya bazarı iqtisadiyyatının sosial əsası və müasir postindustrial cəmiyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.
- *Stabilizasiya funksiyası.* Orta təbəqə, müəyyən sənaye və xidmət sahələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, məşğulluq səviyyəsinin artmasına, iqtisadi sistemin hərəkətliliyinə və çevikliyinə töhfə verən kiçik və orta sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması üçün təməldir.
- *Tənzimləmə funksiyası.* Sosial statuslarının genişləndirilməsi arzusu orta təbəqənin nümayəndələrini öz resurslarından ilk növbədə insan kapitalından istifadə etmək üçün daha yaxşı şərait axtarmağa məcbur edir. Bu baxımdan, ixtisaslı işçi qüvvəsi ən uğurlu, sosial cəhətdən əhəmiyyətli sahələrə axınır.
- *İstehlakçı funksiyası.* Orta təbəqənin nümayəndələri ən kütləvi istehlak bazarını təşkil edərək, əsas tələbatı yalnız iri şirkətlərin məhsullarına deyil, həm də kiçik və orta biznesin məhsullarına göstərərək istehsalın inkişafına töhfə verirlər.
- *Yığılma və investisiya funksiyası.* Orta təbəqənin maddi rifahının yetərli səviyyəsi ona iqtisadiyyatın inkişafına maddi sərmayə qoymağa, yəni yığılma və investisiya həyata keçirməyə, bununla da maliyyə institutlarının, sığorta və digər şirkətlərinin inkişafını dəstəkləməyə imkan verir.

➤ *Yenidən bölüşdürmə funksiyası.* Müasir cəmiyyətdə çoxsaylı və inkişaf etmiş orta təbəqə əsas vergi ödəyicisidir. Vergi yığımlarının əsas hissəsi xəzinəyə məhz bu qrup vətəndaşlardan gəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial təminat sisteminin bütün xərcləri əsasən orta sinif tərəfindən ödənilən vergi gəlirləri hesabına həyata keçirilir.

Orta təbəqənin bütün funksiyaları cəmiyyətin mütərəqqi sosial-iqtisadi inkişafına kömək edir. Harmoniyanın pozulmasında əsas amil müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının toqquşmasıdır. İqtisadiyyatı sabitləşdirən və sabitliyi pozan müxtəlif maraq qrupları arasında mütləq tarazlığa nail olmaq demək olar ki, mümkün deyil.

Azərbaycanda orta təbəqə xüsusiyyəti

Orta təbəqə bir sıra dərin iqtisadi və sosial problemlərin aradan qaldırılmasının simvolu, ölkənin sabit inkişafının və rəqabət qabiliyyətliliyinin əsası kimi qəbul edilir. Buna görə də, təmsilçilik, yəni orta təbəqənin əhali strukturunda payı bir çoxları tərəfindən ölkənin inkişafının ən mühüm keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Ancaq orta təbəqənin təmsilçiliyini hesablamaq üçün ilk növbədə ölkəmizdə orta təbəqə dedikdə nəyi başa düşdüyümüzü və müasir ölkələrdə onun meyarlarının nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Orta təbəqənin müəyyən xüsusiyyətlərini təyin edərkən, yüksək təhsil səviyyəsi, peşəkarlıq, sabit gəlir, xüsusi dəyər yönümləri və həyat tərzini kimi nisbətən sabit xüsusiyyətlər vurğulanır. Eyni zamanda təbəqə formalaşdırıcı amillər kimi təhsil və peşə mənsubiyyəti hər il daha da çox əhəmiyyət kəsb edir [4].

Orta təbəqə nəzəriyyəçiləri orta təbəqənin köhnə və yeni anlayışlarını fərqləndirirlər. Əgər köhnə anlayış müəyyən mülkiyyətin, istehsal vasitələrinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin olması ilə bağlıdırsa, orta təbəqənin yeni anlayışı daha çox müəyyən növ məşğuliyyətin, peşənin mövcudluğuna əsaslanır. Mülkiyyətin mövcudluğu və onun həcmi, müxtəlif sosial institutlarla əlaqələrin xarakteri, ən son kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı və bacarıqları - bütün bunlar əsasən orta təbəqəni xarakterizə edir. Ancaq bu xüsusiyyətlər dəyişkəndir. Müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə sahibkarların deyil, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən maddi işçilərin, yüksək səviyyəli mütəxəssislərin sayı artır. Qərbi ölkələrində hətta kapital sahiblərini menecerlərlə əvəz etməyin artan tendensiyasından danışırıqlar və hətta ABŞ-də kiçik biznesin rolunun artması ilə məşğul olanların 80%-i maddi işçilərdir [5].

Azərbaycanda orta təbəqə ilə bağlı müzakirə hələ də orta təbəqəni müəyyən edərkən hansı meyarlardan istifadə etməyin düzgün olması üzərində qalıb. Bu da onun əhali strukturunda payını müəyyən etməyi çətinləşdirir.

Yerli tədqiqatçılar gəlir səviyyəsini meyarlar miqyasında birinci yerə qoyurlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan şəraitində mülkiyyətə, daşınmaz əmlaka sahib olmaq həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yerli standartlara görə sabit və hətta nisbətən yüksək gəlirin olması çox vaxt kirayə haqqını ödəmək ehtiyacı ilə əvəz edilə bilər. Azərbaycanda əməkhaqqı fondu inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən bir neçə dəfə aşağıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə daşınmaz əmlaka sahib olmaq həyatı vacib kimi qəbul edilmir, uzunmüddətli icarə anlayışı mövcuddur. Halbuki bizim reallıqlarda aşağı əməkhaqqı nəzərə alınmaqla kirayə xərcləri əməkhaqqının yarısına qədər ola bilər [1;2].

Azərbaycanda orta təbəqənin müəyyənəndirilməsində peşəkarlığa və yüksək peşəkar keyfiyyətlərə əsaslanan yeni yanaşma hələ tətbiq olunmur, lakin orta təbəqəyə özəl mülkiyyəti, mənzili olan sahibkarların daxil olduğu köhnə yanaşma işləyir. Aşağıda Azərbaycanda orta təbəqəni müəyyən edən meyarların genişləndirilmiş siyahısı verilmişdir:

- ✓ *Mülkiyyət sahibliyi.* Buraya əsasən mənzil və avtomobil daxildir. Mülkiyyət sahibliyi baxımından arzuolunan, lakin məcburi olmayan atributlar bunlardır: ikinci mənzil, əlavə avtomobil, öz torpaq sahəsi.
- ✓ *Gəlir səviyyəsi.* Bu məqam müasir Azərbaycan reallıqlarında ən mübahisəli məqamdır. Bununla belə, gəlirin sabit olması da həlledicidir.
- ✓ *Pul yığmaq, qənaət etmək imkanı.* Müəyyən istehlak standartları, həyat tərzı. Buraya minimum istehlak paketi daxildir: asudə vaxt keçirmək imkanı, müxtəlif ölkələrə səyahət etmək, lazımı qida, geyim, tibbi xidmət.
- ✓ *Təhsil səviyyəsi* (ali, orta ixtisaslı peşədən aşağı olmayan), fəaliyyətin zehni xarakteri.

Daşınmaz əmlakdan danışarkən, daşınmaz əmlak bazarında yaranmış vəziyyətin orta təbəqə illüziyası yaratdığı ilə razılaşmaq lazımdır. Çox vaxt mövcud olan daşınmaz əmlak “durğunluq” dövründə əldə edilmişdir və ya bir şəxs “dəyəri torpağın dəyəri ilə müqayisə olunmayan tikildiyi bir evdə” yaşaya bilər, dəyəri dəfələrlə fərqlənə bilən avtomobil də bu baxımdan göstərici ola bilməz [9].

Təhsilə və ya əməyin zehni təbiətinə gəldikdə, burada da çətinliklər var. Məsələn, müəllim və həkim kimi peşələrin nümayəndələri bütün dünyada orta təbəqə hesab olunurlar. Lakin Azərbaycan reallığında büdcə əsasında işləyən bu mütəxəssislərin

həyat səviyyəsinə, dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə, ali təhsilinin olması və peşə ixtisasına görə əlverişli şəraitdə orta təbəqənin bir hissəsinə çevrilə bilən gerçəkdə orta təbəqə “öncəsinə” aid etmək olar. Eyni zamanda, özəl sektorda, o cümlədən özləri üçün çalışan həkimlər və müəllimlər sabit orta təbəqəyə aid edilə bilər.

Müəyyən istehlak standartları və həyat tərzini kimi meyarların tətbiqinin çətinliyini də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Burada ölkənin xüsusiyyətlərini, ölkənin müxtəlif bölgələrində, eləcə də insanların gəlirlərinə, istehlak olunan mal və xidmətlərə təsir edən şəhər və kənd yerlərində yaşayış səviyyəsinin kəskin fərqlənməsini nəzərə almağa dəyər.

Paytaxtda və şəhərlərdə yaşayış səviyyəsinin kənd yerlərindən xeyli yüksək olmasına baxmayaraq, həyatdan daha çox narazılığı ilə seçilən şəhər sakinləridir. Buna görə də, müvafiq olaraq, onların tələb səviyyəsi daha yüksək, özünü orta təbəqənin nümayəndəsi kimi tanımaq və həyatdan məmnunluq səviyyəsi aşağıdır. Azərbaycanda orta təbəqənin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu gün müasir Azərbaycan cəmiyyətinin təbəqə fərqliliyində peşəkar komponent hələ o qədər də əhəmiyyətli deyil. Buna görə də, orta təbəqənin nisbətini müəyyən edilməsi məsələlərində müəyyənəddici meyarlar gəlir, əmlak mövcudluğu və həmçinin yığım etmək qabiliyyətidir. Bu baxımdan, biz hələ də Qərbi ölkələrində mövcud olan köhnə orta təbəqə anlayışına yaxırıq.

Nəticələr

Fikrimizcə, ölkədə orta təbəqənin inkişafını stimullaşdırmaq siyasəti iki səviyyədə - mikroiqtsadi və makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilməli və altı istiqamətdə aparılmalıdır: elmi-texniki, maliyyə və kredit, sosial, əməkhaqqının və məşğulluğun tənzimlənməsi, normativ hüquqi və informasiya. Bunun nəticəsi kimi yüksək intellektual kapitala, habelə daşınmaz əmlaka və yüksək gəlir səviyyəsinə malik xüsusi təbəqənin formalaşması olmalıdır; ictimai şüurda təhsil, elm, mədəniyyət statusunun, yaradıcı yüksəkixtisaslı əməyin nüfuzunun rolunun artırılması; maliyyə və kredit, sığorta, vergi və digər qurumların yaradılması yolu ilə işgüzar fəaliyyətin və orta təbəqənin fəaliyyət sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması; orta təbəqənin yaşayış mühitinin və həyat tərzinin cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən üslub kimi formalaşması; habelə ölkədə orta təbəqənin sosial təsirinin gücləndirilməsi.

Ədəbiyyat

1. F. Mikayilov Et Al., (2019) "Formation features of the middle class: developing countries and Azerbaijan" 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - Socio Economic Problems of Sustainable Development, Baku, Azerbaijan, pp.1300-1312.
2. E. Bağırzadə (2019) "Orta təbəqənin iqtisadiyyatı" <https://elsenbagirzade.wordpress.com/tag/azerbaycan>.
3. Banerjee, Abhijit, and Esther Duflo (2008). "What is middle class about the middle classes around the world?" Journal of Economic Perspectives, vol. 22, No. 2.
4. Chun, Natalie, Rana Hasan, and Mehmet Ulubasoglu (2011). "The role of the middle class in economic development: what do cross-country data show?" ADB Economics Working Paper Series, No. 245. Manila.
5. International Labour Organization (ILO) (2017). "World Social Protection Report 2017-19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals". Geneva.
6. Kharas, Homi (2010). "The emerging middle class in developing countries". OECD Development Centre Working Papers, No. 285. Paris: OECD Publishing.
7. Балабанова Е. (2008) «Средний класс как объект исследования российских социологов». Общественные науки и современность. – №1.
8. Кузнецова Е. С. (2009) «Средний класс: западные концепции». Мировая экономика и международные отношения. – №2.
9. Соколова Г. (2015) «Средний класс в Республике Беларусь: состояние и проблемы функционирования». В: Вестник Социальных Наук. – №1(20).